

СТРАЖДАННЯ КРІЗЬ ПРИЗМУ ФРАЗЕОЛОГІЇ

Загальноприйнятим у науці є погляд на мову народу як на властивий йому вербальний код національно-специфічного сприйняття навколишнього світу і людини у ньому. Розшифровуючи схему тріади «мова – культура – етнос», В.В. Жайворонок зазначає, що у мові «постає сама дійсність, сприйнята й позначена її творцем з огляду на його культурно-національний світогляд» [Жайворонок, 2007: 44]. В українському мовознавстві проблема дослідження взаємозв'язку мови, культури та етносу є актуальною сьогодні, незважаючи на уже існуючу низку розвідок теоретичного і практичного спрямування. Це, зокрема, праці В.В. Жайворонка, В.І. Кононенка, І.О. Голубовської, О.О. Селіванової, В.Д. Ужченка, В.Л. Конобродської та ін.

Найбільш яскравими і самобутніми формами вербалізації світу є фразеологізми – «специфічні мовні формули, картини світу із закодованою інформацією про минуле, наших предків, їхній спосіб сприйняття світу та оцінки всього суцього; вони акумулюють культурні потенції народу, тільки йому притаманним способом маніфестують дух і неповторність ментальності нації» [Ужченко, Ужченко, 2007: 8]. Фраземи «завжди спрямовані на суб'єкт, тобто виникають не так для того, щоб описати світ, як для того, щоб його інтерпретувати, оцінити і виразити до нього суб'єктивне ставлення» [Маслова, 2001: 82], а тому аналіз фразеологічного фонду дозволяє виявити особливості сприйняття макрокосму та мікркосму людини, їх асоціативно-образного осмислення і кодування засобами мови.

Серед численних предметів, явищ і процесів, які вербалізовані способом фразеологізації, на особливу увагу, на наш погляд, заслуговує психічна сфера особистості, зокрема, її емоції – одна з основних систем людини [Аперсян, 1995: 355–356]. Емоції в психології визначаються як «психічні стани і процеси, в яких відображається безпосереднє, ситуативне переживання життєвих явищ, зумовлене їх відношенням до потреб суб'єкта» [ПЕ, 2006: 120]. Оскільки обсяг статті не дозволяє розглянути всі переживання, ми обмежимо об'єкт розвідки лише фразеологізмами, що номінують страждання.

Метою нашого дослідження є аналіз вербальних засобів, а саме фразеологізмів, що використовуються для номінації емоційного стану страждання, та асоціацій як проміжної ланки між сприйняттям особистісного переживання та його мовним виявом. Для досягнення мети необхідно виконати такі завдання: виявити фраземи, що номінують страждання, та визначити їх асоціативно-образну основу, що допоможе усвідомити особливості національно-специфічного способу кодування дійсності.

Психологи трактують страждання як «негативний емоційний стан, що викликається одержаною достовірною чи недостовірною інформацією про неможливість здійснення якихось життєвих планів або задоволення важливих життєвих потреб, яке до певного часу вважалося більш чи менш можливим» [ПЕ, 2006: 346]. У тлумачному словнику подається така дефініція: «1. Дія за значенням страждати. 2. Про вияв фізичного чи морального болю» [ВТС СУМ, 2004: 1202], а одним із значень дієслова *страждати* є «3. від чого і без додатка. Зазнавати моральних мук, переживань. // розм. Нудьгувати, томитися, кохаючи кого-небудь. // за кого. Болісно переживати чию-небудь невдачу, чиєсь нещастя і т. ін.» [ВТС СУМ, 2004: 1202]. Отже, лексема *страждання* у мовній свідомості українців вербалізує сприйняття зазначеного емоційного стану як болю, муки, переживання. Підтвердженням цьому є словникові статті у фразеологічному словнику української мови [ФСУМ, 1999], в яких ці слова вживаються як синоніми.

У результаті здійсненого аналізу фразеологічного словника нами було ідентифіковано 261 варіант фразеологічних одиниць (далі ФО), що позначають емоційний стан страждання. До аналізованих відносимо: 1) ФО, які наголошують на тому, що хтось відчуває душевний біль, страждає (наприклад: *моє серце крається від болю*), і 2) ФО, які вказують на те, що хтось чи щось завдає переживань, муки комусь (наприклад: *туга краяла на иматки моє серце*). Відмінність у значенні фразем закладена у структурно-граматичній будові: так, у першому випадку серце може бути і суб'єктом, і об'єктом дії, а у другому – лише об'єктом.

Характерною особливістю аналізованих фразеологізмів є наявність компонентів *серце* чи *душа* у складі 80% (210) одиниць. Їх вживання пояснюється тим, що з цими органами безпосередньо пов'язане емоційне життя людини. Так, серце тлумачиться як символ зосередження

почуттів, настроїв, переживань і т. ін. [ВТС СУМ, 2004: 1115]. Дещо ширше сприймається душа: внутрішній психічний світ людини з її настройми, переживаннями та почуттями [ВТС СУМ, 2004: 252]. Важливу роль у відтворенні світовідчуття етносу відіграють предикати. Варіативність дієслівних супровідників соматизмів *серце* та *душа* дозволяє створити широку палітру образів стану страждання. Досліджувані фразеологізми ми пропонуємо поділити на декілька груп, які різняться асоціативними основами вербалізації емоції.

Душевний біль перш за все сприймається як руйнація цілісності органів, яка здійснюється шляхом поділу чи відокремлення частини від цілого за допомогою гострого предмета. Вербалізація переживання здійснюється ФО: *[аж] крається серце (душа), краяти / розкряти серце (душу) [на шматки], різати серце (душу) [на шматки], різонутти по серцю, як хто різнув (різнув) по серцю*, наприклад: – От краще помиріться з Олександром та живіть, як люди, у згоді! Не *крайте* мого *серця* на старість (М. Коцюбинський) [ФСУМ, 1999: 396]. У свідомості українців дія різати є нерозривно пов'язаною із медіативом її виконання – ножем. Відчуття душевного болю аналогізується з фізичним розчленуванням за допомогою ножа (*різати/різонутти (різнути) ножем, як (мов, ніби і т. ін.) хто [ножем (серпом)] різнув (різнув, ударив) [по серцю], як (мов, ніби, наче і т. ін.) ножем по серцю полоснути*), наявністю ножа в серці чи горлі (*як (мов, ніби і т. ін.) ніж [гострий] у серце (у горло), [як]ножем [гострим] у серці (у серце)*), наприклад: Юлдаш раптом відчув, що ці слова шпигнули його в самісіньке серце, *наче вдарив хто гострим ножем* (О. Донченко) [ФСУМ, 1999: 937]. Не випадковим є використання уявної ситуації присутності ножа у серці чи горлі. Ці органи є життєво важливими для людини, і завдані по них ножові рани можуть спричинити не лише тяжкі травми, а й призвести до смерті. Таким чином, зауважуємо, що страждання для українців є дуже сильним переживанням за мірою впливу на людину і наслідками. Для підкреслення гостроти переживання вживається ФО *без ножа різати*, у якій заперечується використання медіатива діяльності, наприклад: – Ти ж мене *без ножа ріжеш!* Прямо по серцю *пиляєш!* – гірко одказала Приська (Панас Мирний) [ФСУМ, 1999: 737]. Поряд із соматизмами *серце, душа і горло*, вживається загальна назва – *живе тіло*, яке також може бути об'єктом поділу, що асоціюється із душевною мукою: *різати / різонутти (різнути) по живому [тілі]*, наприклад: – Краще хай буде гірше одному, а не всім, – промовив розсудливо і лише опісля помітив, що *різнув брата по живому тілі* (М. Стельмах) [ФСУМ, 1999: 738].

Аналогізація страждання з поділом органів також лежить в основі наступної групи фразеологізмів, проте він носить дещо інший характер – серце чи душа рвуться, розриваються, тобто розділяються навпіл чи на шматки різкими рухами, ривками: *душа (серце) рветься, душа (серце) розривається (рветься) надвоє (навпіл), душа розривається на дві половини, аж розривається душа надвоє, серце рветься (розривається) на шматки (куски)*, наприклад: – Мар'яно, хіба я не знаю, хіба я не бачу, як тобі тяжко? Хіба я не мучусь сам, дивлячись, що у тебе *серце розривається на куски?* (С. Васильченко) [ФСУМ, 1999: 280]. ФО, які вказують на розподіл органу на дві частини, конкретизують вид страждання, вказують на його причину – суперечливі почуття, душевну роздвоєність від неможливості вирішити щось, наприклад: – Куди мені пристати? – крикнув Саїб, – що маю робити? *Душа моя розривається надвоє!* (І. Нечуй-Левицький) [ФСУМ, 1999: 280].

Серце чи душа, що сприймаються як самостійні субстанції, можуть здійснювати самостійно поділ, або бути об'єктом чиєїсь діяльності: *розривати серце (душу, груди), роздирати / роздерти серце (душу) [на шматки (по шматках)], рвати / порвати душу (серце)*. Ці фразеологізми вказують на те, що людину щось чи хтось змушують зазнавати душевного болю, наприклад: Зника північний гість, та погляд той і мова Лишають в серці слід кривавий і страшний, І вдень мені в очах стоїть той гість дивний, А *душу рве* й гнітить нескінчена розмова... (Леся Українка) [ФСУМ, 1999: 732–733].

Страждання уподібнюється і до поділу органів, що здійснюється у результаті удару об щось: *розбивати / розбити серце (душу), розбилося серце (серденько), розбите серце*, наприклад: Свічки рясні в церкві тій палали, куривсь кадила запахуючий дим, плачливі співи *серце розбивали* (І. Франко) [ФСУМ, 1999: 743].

Душевна мука аналогізується із ушкодженнями, що відрізняються способами їх спричинення. Органи можна ранили чи колоти – *ранити душу (серце), вражати / вразити [в саме] серце, шпигати / шпигнути в серце*, наприклад: Раїса чула в серці гостру й холодну крицю. Та криця різала її, *ранила серце*, доводила до розпуки (М. Коцюбинський) [ФСУМ, 1999: 730]. Ушкодження можуть бути здійснені внаслідок перенапруги – *надривати (надсаджувати) /*

надірвати (надсадити) серце (душу), наприклад: Туга і горе Глібовому синові *серце надриває* (Панас Мирний) [ФСУМ, 1999: 523]. Руйнування цілісності поверхні може проводитися з метою утворення заглибин – *колупати душу (серце)*, наприклад: [Іван:] Правда, веселих [пісень] мало зосталось у голові, а ті, що йдуть до самого серця, то раз у раз так *і колупають* тобі *душу...* (М. Кропивницький) [ФСУМ, 1999: 387].

Ця група фразеологізмів демонструє наївно-анатомічні уявлення українців про будову і функціонування людського організму, зокрема, про те, що серце є головним органом кровоносної системи. Оскільки страждання є відхиленням від нормального стану емоційної сфери, робота серця також порушується. Ці зміни проявляються в проникненні крові на зовнішню сторону органу: *кривавиться серце, серце кров'ю обливається (рідко зливається) / облилося, серце сходить кров'ю*, наприклад: *І кривавиться серце*, читаючи повість вашу, гуцули, .. повість боротьби вашої (Г. Хоткевич) [ФСУМ, 1999: 793]. Незважаючи на те, що душа не є реальним органом людського тіла, українці сприймають її як квазіорган і наділяють всіма фізіологічними властивостями, зокрема і здатністю кровоточити: *кривавиться душа, душа обливається кров'ю*, наприклад: *Душа його [Ладенкова] обливалася кров'ю* від переживань за невдачі на фронтах (П. Автомонов) [ФСУМ, 1999: 278]. Якщо хтось чи щось завдає людині душевної муки, то їй *точить кров з серця, кривавить серце (душу)*, наприклад: [Руфін:] Я не можу ніяким словом вимовити страху, тривоги тої злої, що мов яструб *кривавить ... серце* (Леся Українка) [ФСУМ, 1999: 396].

Переживання також асоціюються з кипінням і покриттям серця накипом (кров'ю, сукроватою, смолою, варом): *на серці кипить, серце варом обкипає/обкипіло, серце обкипає (закипає, окипає і т. ін.) / обкипіло (закіпіло, окипіло і т. ін.) кров'ю (сукроватою, смолою і т. ін.)*, наприклад: У неї *серце обкипає кров'ю*, коли подума вона, яке горе, яку нужду та недостачу терпить її Йосип (Панас Мирний) [ФСУМ, 1999: 796]. Варто зазначити, що для номінації накипу використовуються лексеми *смола* («темна в'язка з неприємним запахом органічна речовина, що утворюється при сухій перегонці дерева» [ВТС СУМ, 2004: 1152]) і *вар* («згущена варінням смола» [ВТС СУМ, 2004: 75]). Уявлення про значну густину і вагу речовини у поєднанні з предикатом *обкипати* створюють образ страждання як чогось темного, важкого, гнітючого, наприклад: Вовгуру охоплює розпач сліпа, *І серце смолою йому окипа* (М. Старицький) [ФСУМ, 1999: 796].

Значну групу (82 одиниці) становлять фразеологізми, у яких страждання сприймається як фізичний біль: *душа болить / заболіла, душа береться бодем, серце (серденько) болить / заболіло, серце зболіло (наболіло), душа зболіла (наболіла)*, наприклад: Місяць в хмари закотився, Та й стало темненько. Чого ж Петро зажурився, *І болить серденько* (П. Гулак-Артемівський) [ФСУМ, 1999: 794]. Біль може різнитися за своїм характером і тривалістю. Переживання може аналогізуватися із тупим бодем: *душа нис (щемить) / заніла (защеміла), серце нис / заніло*, наприклад: «Господи! Де ж се вона ділася!...» *Нис-омліває материне серце* (Панас Мирний) [ФСУМ, 1999: 277]. Частіше зустрічається асоціація з пекучим бодем: *душа ятриться / заятрилась, ятриться серце (душа), ятриться в серці (в душі), заятрити серце (душу), ятрити (роз'ятрювати, розтроюджувати, троюдити, розворушувати і т. ін.) / роз'ятрити (розтроюдити, розворушити і т. ін.) серце (душу), розтравлювати / розтравити душу (серце)*, наприклад: Пісня не заспокоювала, а навпаки, ще дужче *роз'ятрювала їй душу* (А. Шиян) [ФСУМ, 1999: 979]. Характер болю, з яким асоціюється переживання, може також бути стискаючим: *тисне [за] серце (коло серця, груди, в грудях і т. ін.), серце наче рукою (обценьками) здавило, серце стискається / стиснулося*, наприклад: Сам собі ходжу я по кімнаті, згадую товаришів, співаю або граю на скрипці, а *за серце* щось помаленьку *тисне* (С. Васильченко) [ФСУМ, 1999: 884]. Біль може спричиняти втрату серцем чи душею чутливості: *серце (душа) мліє (омліває, німіє) / серце омліло (обімліло, занімліло); душа обімліла (занімліла)*, наприклад: Коли їхали через знайоме місто..., *серце його боляче стискалось і німіло* (П. Колесник) [ФСУМ, 1999: 795].

Душевна мука сприймається також як подразнення, зокрема сіллю, рани, яка може бути в серці чи душі: *ятрити (роз'ятрювати, розтроюджувати, розворушувати і т. ін.) / роз'ятрити (розтроюдити, розворушити і т. ін.) [незагойну (давню)] рану [в серці (в душі)], сипати солі (сіть) на рану, солити рани душі*, наприклад: От лихо. Старий заледве оклигав після втрати доньки, а ти йому *сиплеш солі на рану* (Ю. Яновський) [ФСУМ, 1999: 806]. Особливістю цих фразеологізмів є вказівка на те, що спомини чи слова, дії змушують когось знову, повторно страждати, наприклад: Офіцер аж до порога провів дідуся. Йому було прикро, що необережною розмовою *роз'ятрив незагойну рану в серці* старенького (Ю. Збанацький) [ФСУМ, 1999: 979].

Окрему підгрупу формують фразеологізми, що порівнюють страждання з вогнем і його дією: *палити вогнем, палитися вогнем, палити душу, спопеляти / спопелити серце (серця), спопеляється / спопелилося серце, пекти душу (серце), як (мов, ніби і т. ін.) вогнем пече*, наприклад: Сліз нема, тому що коли *спопелиться* все *серце* від муки – висихають і сльози у тому вогні (З. Тулуб) [ФСУМ, 1999: 797–798]. Дієслова *палити, спопелятися, пекти* вказують на активну динаміку розгортання дії, вказуючи на сприйняття переживання як сильною за характером впливу емоції. Уявлення про страждання як про дію полум'я лежить і в основі ФО *серце (душа) тліє, тліти серцем (душею)*, проте процес горіння є повільним, наприклад: Од сліз би стало, може легше!.. Не так би *тліло* бідне *серце!* (Укр. поети-романтики) [ФСУМ, 1999: 795].

Тяжкі душевні переживання асоціюються і з тягарем: *нести тягар у серці, тягар ліг (упав) на серце (на груді)*, наприклад: І з того часу, як усі відвернулись од Павлика, з того часу великий *тягар упав* Євгенці *на груді* (О. Донченко) [ФСУМ, 1999: 905]. Вага може позначатися також каменем: *[як (мов, ніби і т. ін.)] камінь ліг на душу (на серце), як камінь на душу навернув*, наприклад: – Мовчіть, не говоріть про старе! – урвав його мову Кравцов. – І так *наче хто камінь на душу навернув* (Ю. Бездик) [ФСУМ, 1999: 519]. Ця ж асоціація лежить в основі ФО *серце каменем лежить*, наприклад: – Перестаньте, мамо, – сказав [Михайло]. – Мені й так *серце каменем лежить* (М. Коцюбинський) [ФСУМ, 1999: 795].

Аналізовані фразеологізми побудовані за двома структурно-граматичними типами. Перший тип представлений лише одним різновидом – фраземами, що співвідносні з словосполученням. Структура цих одиниць відповідає таким моделям:

1. Дієслово + іменник:

- дієслово + іменник без прийменника: *краяти серце, різати ножем, розривати груді, за ятрити серце, роз'ятрювати душу, розтравлювати душу, палити вогнем, надривати серце, терзати душу, виривати душу, ранити душу, тліти серцем, точити душу;*

- дієслово + іменник з прийменником: *без ножа різати, на серці кипить, ятриться в серці, тисне за серце, тисне в грудях, шпигнути в серце, вражати в серце, впиватися в серце, перевертається в душі;*

Ця модель може бути ускладненою іншими частинами мови:

- дієслово + іменник без прийменника + іменник з прийменником: *краяти серце на шматки, роздирати серце на шматки, точити кров з серця, сипати солі на рану, нести тягар у серці;*

- дієслово + іменник без прийменника + іменник без прийменника: *солити рани душі;*

- дієслово + прикметник + іменник: *різати по живому тілі, ятрити незагойну рану, розворушити давню рану, не бачити білого світу;*

- дієслово + прикметник + іменник + іменник з прийменником: *роз'ятрити незагойну рану в серці, ятрити давню рану в серці;*

- дієслово + займенник + іменник: *вимотувати всю душу, вражати в саме серце.*

2. Дієслово + прислівник: *поїдом їсти, їдьма їсти, їдом їсти.*

3. Іменник + прийменниково-відмінкова форма іменника: *ножем у серці, ножем у серце*. Прикметник може ускладнювати цю модель: *ножем гострим у серці, ножем гострим у серце.*

4. Іменник + дієприкметник: *розбите серце*

Другий тип представлений обома різновидами. Фразеологізми, що співвідносні з простим реченням, формують різновид, що продуктивно використовується при побудові ФО взагалі і цієї групи зокрема. Такі фразеологізми за структурою відповідають:

1) простому непоширеному двоскладному реченню: *крається серце, душа рветься, кривається серце, душа болить, серце ниє, ятриться серце, серце тліє, серце сохне, шашіль точить, світ тьмариться;*

2) простому поширеному двоскладному реченню: *серце рветься на шматки, душа розривається надвоє, серце кров'ю обливається, серце сходить кров'ю, серце варом обкипає, душа береться болям, тягар упав на груді, камінь ліг на серце, черв'як точить серце, світ темніє в очах;*

3) простому односкладному реченню: *кров точило з серця, серце наче обценьками здавило.*

До другого різновиду входять ФО, що співвідносні з підрядною частиною складнопідрядного речення і побудовані за моделлю фразеологізмів, що включають до свого

складу підрядні сполучники: *як хто різнув по серцю, наче ножем по серцю полоснути, як ніж гострий у серце, мов вогнем пече, як камінь на душу навернув.*

Отже, в основі фразеологізмів, що вербалізують страждання, душевний біль лежать асоціації певної емоції з руйнацією організму, його механічними ушкодженнями, із проникненням крові назовні, із кипінням і його наслідками, із фізичним болем, що різниться своїм характером і тривалістю, із подразненням, із вогнем і його дією, із тягарем. Основними компонентами фразеологізмів є соматизми *серце* і *душа*, які часто виступають синонімами. Як свідчать наведені ФО, для українського етносу властиве сприйняття серця і душі як суб'єктів дії, активних реальних субстанцій, що здійснюють діяльність (наприклад, *душа мліє*), і як об'єктів дії (наприклад, *спопеляти серце*) чи місця її зосередження (наприклад, *нести тягар у серці*). Структурно-граматичний аналіз фразем виявив, що найбільш поширеним різновидом першого типу є модель «дієслово + іменник», а другого – фразеологізми з будовою простого двоскладного речення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Апресян Ю.Д. Образ человека по данным языка: Попытка системного описания // Апресян Ю.Д. Избранные труды, том II. Интегральное описание языка и системная лексикография. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1995. – 767 с.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2004. – 1440 с.
3. Жайворонок В.В. Українська етнолінгвістика: Нариси: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів – К.: Довіра, 2007. – 262 с.
4. Маслова В.А. Лингвокультурология: Учебное пособие для студентов высших учебных заведений. – М.: Издательский центр «Академия», 2001. – 208 с.
5. Психологічна енциклопедія / Автор – упорядник О.М. Степанов. – К.: «Академвидав», 2006. – 424 с.
6. Фразеологічний словник української мови / Уклад. В.М. Білоноженко та ін. – К.: Наукова думка, 1999. – 984 с.